

ЕТИКА ЯК «ПРАКТИЧНА ФІЛОСОФІЯ»

Пітякова Т. С.

1. Предмет та специфіка етики як науки
2. Мораль як вид соціальної регуляції людської поведінки
3. Категорії етики та поняття моральної свідомості
 - 3.1. Категорії добра і зла як абсолютні координати моралі
 - 3.2. Поняття морального обов'язку. Совість як контрольно-імперативний механізм моральної свідомості особистості
 - 3.3. Моральна свобода та моральна відповідальність
 - 3.4. Проблема сенсу життя: морально-етичні виміри
 - 3.5. Честь і гідність як проекція моральної цінності особи
 - 3.6. Щастя як етична категорія
4. Актуальні проблеми сучасного етичного знання

Після опрацювання даної теми студент має знати:

- концептуальний апарат сучасної етичної теорії (основні поняття, терміни, принципи, норми, цінності, духовний інструментарій);
- структуру, функції та особливості моралі, її соціальну сутність, особливості моральної регуляції;
- особливості феномену прикладної етики та її різновидів;

вміти:

- використовувати знання з етики для формування світоглядної позиції;
- застосовувати морально-етичні категорії та поняття для аналізу моральних вчинків та практичних ситуацій спілкування;
- застосовувати набуті знання, етичні компетенції у майбутній професійній діяльності.

1. Предмет та специфіка етики як науки

Етика є смисловим центром філософії, забезпечує їй вихід у практику реального життя. За традицією, започаткованою ще в Академії Платона, першопочаткове призначення етики — бути практичною наукою.

Термін «етика» походить із грецької мови і за своїми смисловими характеристиками бере початок від слова «етос» («ethos»), яке вживалося у кількох значеннях:

- як місце спільного проживання, будинок, людське житло, звірине лігво, пташине гніздо;
- звичай, характер, вдача, стійка природа певного явища.

«Ethos» виражає те, що дія людини вважається правильною з точки зору її виховання, походження та звичок. Характер, чесноти, спосіб думки людини обумовлені нравами і звичаями спільноти. Тут прослідковується зв'язок між цінностями і ґрунтованими на них вчинками людини, які здійснюються не сліпо, а за глибоким переконанням.

Давньогрецький філософ Арістотель (IV ст. до н. е.) від слова «етос» утворив термін «ethikos», яким позначив особливий клас людський якостей — етичні чесноти, властиві ха-

рактеру, темпераменту людини, також це і її душевні якості. Чесноти, на думку Арістотеля, не дані людині від природи, вони набуваються нею в процесі навчання, стають звичними, вдосконалюються. Пізніше філософ увів поняття «етика» («ethika») для позначення науки, яка вивчає людські вчинки і чесноти.

Згодом Цицерон (I ст. до н. е.) на латину переклав значення «етос» як «mos» (звичай, порядок, характер), а також утворив прикметник «moralis» — моральний, яким позначив певну групу людських чеснот. А сам термін «мораль» використовується у значенні як моральної філософії, так і її предмета.

Тобто етимологічно терміни «етика» і «мораль» мають однакове походження, їхні значення співпадають, але в процесі історичного розвитку ці терміни почали розуміти по-різному.

Етика виявляє, обґрунтовує, пояснює природу, сутність, місце і значення моралі у розвитку людини і суспільства, координує дослідження моралі іншими науками, які безпосередньо виходять на людину.

Вивчаючи мораль в її історичному розвитку, етика аналізує ідеї, які покладаються в основу вищого блага і мають ціннісний пріоритет, розглядає, які саме якості людського характеру вважаються чеснотами, що саме зі звичаїв, нравів, суспільних звичок і норм поведінки може бути морально виправданими, а що — ні, як відбувається зміна моральних установок у ситуаціях кризи цінностей, що необхідно робити для вдосконалення людських взаємовідносин.

Терміном «етика» позначають науку, предметом вивчення якої мораль як *імперативно-оцінний спосіб відношення людини до дійсності, котрий регулює поведінку людей з точки зору принципового протиставлення добра і зла*¹. У цьому визначенні закріплено низку змістовних характеристик моралі, а саме: тут фіксується певна вимога, що висувається суспільною думкою, совістю; відбувається відповідна оцінка поведінки у зв'язку з виконанням (чи невиконанням) особою моральних вимог; розглядаються відношення не тільки до людей, а й до світу в цілому; добро і зло виступають абсолютними координатами моралі.

2. Мораль як вид соціальної регуляції людської поведінки

До основних форм соціальної регуляції поведінки людей відносять традицію, право і мораль.

Традиція як форма регуляції поведінки людей є характернішою для аграрного суспільства з властивими йому повторюваністю і циклічністю різноманітних процесів буття, тоді як сучасному суспільству притаманні невинні зміни всього, одночасне існування різноманітних традицій.

Проте традиція виконує незамінні культурні функції, а саме:

- *встановлює спадкоємність культури*, цементує її елементи у міцний каркас (від покоління до покоління передаються знання, досвід, символи, звичаї, норми і зразки поведінки);
- *служує каналом передачі інформації* (як засіб фіксування, збереження та обробітку інформації ця функція традиції є потужною в усній культурі);
- *служує формою або механізмом соціалізації*, навчання та виховання зростаючого покоління (ритуал передається із покоління в покоління шляхом заучування його частин, блоків, фрагментів);
- *виконує селективну функцію* (в традицію закладається все найцінніше, що має колектив — пізнавальні, соціальні, технологічні, міфологічні знання; в безписьмовому архаїчному суспільстві традиція відтворюється через ритуали та обряди).

Регуляція поведінки людей у суспільстві здійснюється також за допомогою права і моралі. За всієї співмірності цих розгорнутих систем правил поведінки вони не тотожні. Спільним, що об'єднує мораль і право є те, що вони регулюють відносини між людьми через посеред-

¹ Малахов В. А. Етика. — К.: Либідь, 1996. — С. 18.

ництво норм і правил людського співжиття. І у моралі, і у праві відсутній поштовх до аморальних дій, вони створюють умови для забезпечення існування людини на засадах особистої свободи.

Але **мораль** регулює відносини між людьми через внутрішнє переконання чи спонуку — совість і зовнішнє переконання — силу громадської думки (громадський осуд чи схвалення), а **право** — шляхом примусу зовнішнього — з боку держави і примусу внутрішнього — через законослухняність.

Норми права, які установлюються державою, виражаються в законах і є обов'язковими для громадян. Держава зобов'язує дотримуватися цих норм, застосовуючи відповідний апарат примусу (суд, прокуратура тощо). Якщо право у своїй регуляції взаємин людей опирається на авторитет сили у вигляді держави, то мораль — на силу авторитету чи то окремої думки шанованої людини, авторитетної суспільної думки чи внутрішнього авторитету, самоповаги, почуття власної гідності.

Закон, по суті, стосується мінімуму регулятивів, необхідних для підтримання суспільного порядку, водночас мораль розглядає благо індивіда і суспільства всебічно. Вимагаючи великої пошани до себе, закон водночас мусить підпорядковуватися вищим ідеалам моралі. В суспільстві не виключений парадокс, коли деякі закони можуть бути морально не виправдані, а загальноприйнята поведінка не підтримується законом. (Наприклад, дискримінація вважалася аморальною задовго до того, як це було закріплено нормою права). Не поодинокі випадки, коли дотримання закону не завжди утверджує справедливість, а те, що маркується як аморальна практика, не завжди може бути закріплено законом (наприклад, брехня).

Але розвинуті правові інститути створюють кращі умови для розвитку моралі, водночас моральні вимоги удосконалюють право.

Загальний аналіз моралі, на думку етиків, передбачає насамперед характеристику особливостей функціонування моралі. Так, наголошується, що, по-перше, мораль охоплює все розмаїття людського буття, вона не замикається на певному аспекті життя людини, а охоплює всі сфери, де є людина; більше того, сучасний погляд на мораль передбачає наявність етичних взаємин не тільки у стосунках «людина-людина», але й «людина — Інші». Тобто, моральність, з'явившись для регуляції взаємин між людьми, почала поширюватися на дедалі ширші суспільні сфери (ставлення до неживої і живої природи, відповідальність за майбутнє, наукові пошуки, відносини в професії тощо).

По-друге, мораль не вміщується у певній змістовно конкретній, позитивній вимозі або їх сукупності. Це означає, що не існує визначеного переліку моральних норм, так само, як ми не можемо назвати число, яким закінчується безкінечний ряд чисел. Вимоги моралі фіксують недосконалість людини, її віддаленість від цілі та рух до неї.

По-третє, формулюючи моральні судження, людина повинна застосовувати їх і для себе. Тобто, вимагаючи певної дії від інших, так само вимагаєш їх і від себе, і в цьому проявляється *дзеркальність* моралі.

І четвертою особливістю є те, що мораль завжди існує не як стан, а як вектор свідомого життя, що означає неперервність зусиль щодо її реалізації та здійснення, і що людина постійно перебуває в процесі морального вдосконалення.

Охоплюючи всі види людської діяльності, мораль вирізняє серед них морально дозволені, морально обов'язкові та морально неприпустимі. Особливо похвальними є види діяльності, які не постають як наш обов'язок, і нерідко характеризуються як моральні ідеали. Всі ці види діяльності відбуваються незалежно від того, яке перед нами суспільство і які моральні уявлення в ньому панують.

Мораль розуміється також і як міра панування людини над самою собою, показник того, наскільки людина є відповідальною за себе і за те, що вона робить. Сукупність моральних норм, яких дотримується людина, характеризує її з точки зору здатності жити в людському суспільстві, а сукупність моральних цінностей, тобто значущість для людини тих чи інших явищ, вказує на ставлення людини до навколишнього світу, визначає те, що надає смисл її існуванню.

Однією з основних характеристик моралі є її імперативність. Вимоги певної поведінки, обов'язкове виконання приписів моралі не тільки з обмеженим колом родичів, друзів, колег, співвітчизників, у взаєминах з усіма людьми. Моральні імперативи характеризуються як надситуативні, безособистісні, універсальні приписи. Мораль також характеризується нормативністю (спосіб, у який ставлять моральні вимоги) і оцінюваністю (те, як ми ставимося до того чи іншого вчинку з позицій добра і зла, справедливості чи несправедливості, в тому числі й до самих себе).

У будь-якому суспільстві існує об'єктивна потреба у тому, щоб певних ситуаціях, які часто повторюються, люди чинили однотипно. Ця потреба і реалізується практично завдяки **моральній нормі**, яка є однією з найпростіших форм моральної вимоги. Її обов'язковість для кожної окремої людини ґрунтується на впливі масового прикладу, громадської думки, сили колективної звички і на інших формах практично вираженої волі суспільства, яка проявляється у вигляді нравів, що склалися у цьому суспільстві.

Моральна вимога, виражена у вигляді норм, отримує відображення в моральній свідомості у вигляді відповідних правил і заповідей, і це вже інший, суб'єктивний бік моральної норми. Моральною свідомістю моральна норма формулюється у вигляді веління, рівномірно зверненого до всіх людей, яке вони мають виконувати беззаперечно в усіх випадках. Наприклад, фундаментальні заборони «не вбий», «не вкради», «не кажи неправди», «не прелюбодій» є основою морального життя багатьох культурних світів.

Але застосування тих чи інших моральних норм потрібно здійснювати конкретно, з урахуванням певних умов та обставин, ґрунтуючись на узагальнених уявленнях: моральних принципах, ідеалах, поняттях справедливості, добра і зла.

Це не означає, що особистість щоразу здійснює раціональну процедуру «примірювання» моральної норми до конкретних обставин. Найважливішим і найскладнішим є перетворення моральної норми на внутрішню потребу, схильність, звичку людини її виконувати без зовнішнього та внутрішнього примусу. Що також є і ознакою морально зрілої особистості.

Фахівці моральні норми розподіляють на норми-заборони (недопустимі види поведінки, від яких мусимо утримуватись) і норми-взірці (належний варіант поведінки, який варто наслідувати).

Норма-заборона передбачає активну відмову від поганого, вона є ясною, зрозумілішою, дотримання заборон дає можливість уникнути зла, але водночас і можливість не проявляти високої активності в досягненні доброго.

Позитивна норма-взірець зобов'язує людину до здійснення моральних вчинків і реалізації в них певних якостей, вимагає активності з боку суб'єкта моральної дії (людини) і творчого витлумачування позитивних закликів («бути милосердним», «бути порядним», «бути справедливим» тощо).

Спільними сутнісними рисами моральних норм є їхня імперативність, а також здатність до універсалізації. Такою нормою норм в історії людської культури є «Золоте правило моральності». Це правило взаємності виникає у різних культурах і має схоже формулювання: «Не чини іншому того, чого не бажаєш собі» або «Те, що ти бажаєш для себе, чини для інших!». Золоте правило задає етичну стратегію поведінки, намагаючись подолати давню опозицію «свої — чужі», постулює рівність усіх людей незалежно від їхньої групової належності.

Прагнення і здатність моралі оцінювати вчинки людини, дії соціальних суб'єктів, тих чи інших інститутів з позиції добра і зла, справедливості чи несправедливості, як гарні чи погані, чесні або нечесні підкреслюють її оцінювальний характер. Форми оцінки проявляються також у схваленні чи засудженні, соромі чи гордості, згоді чи незгоді з певними діями, вони виражають також, наприклад, позитивні емоції з приводу правильних учинків і негативні — у випадку неправильних. Важливою також є проблема істинності морального судження та оцінок, зокрема, правди і неправди.

Більшість сучасних дослідників, аналізуючи таке складне явище, як мораль, виділяють в її структурі три основні елементи: *моральну свідомість, моральну діяльність, моральні відносини*.

До *моральної свідомості* відносять норми, принципи, мотиви і ціннісні орієнтації людини, а також основні етичні категорії: добро і зло, обов'язок, відповідальність, справедливість, сенс життя, ставлення до смерті, щастя, честь і гідність як моральну самосвідомість людини, совість і сором.

Моральна діяльність охоплює свободу дії, свободу вибору, свободу волі, вчинок як першоелемент моральної діяльності, співвіднесення мети і засобів діяльності, мотиву і результату моральної дії.

В *моральних відносинах* розглядається моральна сутність спілкування між людьми, даються характеристики відкритості чи замкненості, монологічності чи діалогічності у процесі спілкування, повага, співчуття, любов як підвалина моральних взаємин між людьми; етикет і культура спілкування.

У еволюції моральної свідомості особистості Л. Колберг виділив три рівні: доконвенційний (доморальний), конвенційний, постконвенційний.

Людина доконвенційного рівня моралі оцінює свої вчинки з точки зору можливості уникнути за них покарання або отримати винагороду чи особисті вигоди. Конвенційний рівень морального розвитку характеризується готовністю і можливістю суб'єкта у вчинках орієнтуватися на суспільні принципи і норми. Але найвищим рівнем морального розвитку є постконвенційний, тому що на цьому рівні суб'єкт керується безособистісними моральними стандартами, які стали його внутрішніми критеріями. Людина дотримується законів держави заради всезагального блага, а дотримання універсальних етичних принципів є її внутрішньою потребою.

В розумінні сутності моралі важливу роль відіграють також ті функції, які вона виконує. Серед дослідників не існує єдиного погляду щодо виділення фіксованого переліку функцій моралі. Проте більшість вчених погоджуються, що однією із основних функцій моралі є *регулятивна*, яку доповнюють такі її функції як оцінно-імперативна, виховна, комунікативна, пізнавальна, життєво-орієнтаційна, мотиваційна, комунікативна (яка забезпечує спілкування) та прогностична. Унікальність впливу моралі на життя людини, спільноти чи суспільства проявляється в цілісності її функціонування, оскільки мораль одночасно і регулює, і оцінює, і орієнтує людину в системі її цінностей.

3. Категорії етики та поняття моральної свідомості

Сутність, особливості та зміст вищих моральних цінностей розглядаються в основних категоріях етики та поняттях моральної свідомості – *добро та зло, свобода та відповідальність, обов'язок, совість, честь та гідність, сенс життя, любов і щастя*.

3.1. Категорії добра і зла як абсолютні координати моралі

Добро та зло – універсальні поняття моральної свідомості, поняття високого ступеня узагальнення, граничні характеристики людського світу, що виражають фундаментальні установки моральної свідомості. Добро і зло є абсолютними координатами моралі, протилежність добра і зла реалізується через рішення, дії та оцінки людини. Добро і зло як моральні поняття пов'язані з душевним та духовним досвідом самої людини та існують через цей досвід. Саме наявність добра та зла як альтернатив людського вибору свідчить про можливість людини вибрати і тим самим виявляє значущість людського життя, можливість особи відкривати себе.

Добро і зло — найважливіші категорії етики. Добро — це основна моральна цінність. Категорія добра часто пов'язується з категорією вищого блага.

Під вищим благом розуміється вдосконалення відносин у суспільстві та вдосконалення самої особистості, тобто розвиток людини та людства, отож все, що в діях індивіда сприяє цьому, розуміється як добро, а те, що перешкоджає, — зло. Вище благо — це кінцева ціль, котра не може бути засобом ні для чого іншого.

Родовими для понять добра та зла є поняття *позитивного* та *негативного*. Добро вже в першому наближенні асоціюється з життям, процвітаням, повнотою буття, гармонійною взаємодією зі світом, що нас оточує. Добро — це те, що хороше, прекрасне і достойне похвали.

Поняття добра також співвідноситься з поняттями *доброти* та *доброчесності* (або *чесноти*).

Доброта — це якість, котра виражає себе в практичному житті, поведінці людини, вона характеризує людину як особистість. Доброю ми називаємо людину, яка несе людям добро, розуміючи його як любов, допомогу, благовоління. Добрий не буває агресивним і ніколи насильно не нав'язує благ, даючи іншим можливість вільного рішення. Тому не можна бути «добрим» в душі, але жорстоким, грубим, авторитарним у поведінці. Така поведінка руйнує «доброту». Доброта пов'язана зі здатністю поступитися власними інтересами та амбіціями заради блага іншої людини, вона принципово не егоїстична.

Доброчесність не тотожна доброті. *Доброчесністю* ми називаємо морально-похвальні людські якості, а вони в різних культурах і різні епохи суттєво відмінні.

В рамках однієї моральної системи в чеснотах виражаються різні грані «добра». Чесноти не просто дані людям, а виховуються в них. Кожне суспільство і кожна культура виробляють ряд прийомів, які уможливають формування у членів спільноти високоцінних моральних якостей, необхідних для виживання та розвитку суспільного цілого.

Різними полюсами уособлення добра виступають філантроп² і аскет³.

Зло — протилежність добра, при цьому воно виступає *абсолютною* протилежністю добра. Від розуміння зла залежить і визначення добра.

Злом у широкому сенсі слова є те, що протилежне благу, тобто оцінюється негативно. Якщо основними складовими блага є *задоволення, істина, користь, краса та добро*, то зло, як його протилежність, об'єднує в собі *страждання, неправду, шкоду, потворність, аморальність*.

Зло — це те, що руйнує життя та благополуччя людини. Воно виражається через знищення, пригноблення, приниження. Зло деструктивне, воно веде до розпаду, до відчуження людей один від одного і від життєдайних витоків буття, до загибелі.

Якщо взяти до уваги емпіричну сторону життя людини, то існуюче у світі зло може бути розподілено на три види: 1) фізичне, або природне; 2) зло в суспільних процесах; 3) власне моральне зло.

Під **фізичним, або природним, злом розуміють** природні стихійні лиха, що руйнують наш добробут (землетруси, повені, урагани, виверження вулканів, епідемії та звичайні хвороби). Історично природне зло не залежало від людської волі та свідомості, біологічні геологічні процеси відбувалися завжди поза межами людських бажань та дій. Проте і сьогодні існують учення, які стверджують, що саме негативні людські пристрасті, злоба, гнів, ненависть створюють такі вібрації на тонких рівнях світобудови, котрі провокують та викликають природні катаклізми. Тобто духовний світ людей виявляється суттєво пов'язаним з природним злом. Такий погляд поділяє і релігія, котра завжди говорила, що фізичні нещастя, які неочікувано звалюються на людей, це результат Божого гніву, і що люди скоїли стільки неподобств, що послідувало покарання.

Проте в сучасному світі багато явищ «природного зла» виявляються вже прямо пов'язаними з масштабною діяльністю людини, порушенням екологічної рівноваги, балансу. Але природні катаклізми почасти не залежать безпосередньо від поведінки конкретної людини, її волі.

Зло в суспільних процесах хоча і здійснюється вже за участю людської свідомості, та багато в чому й поза нею. Так, соціальне відчуження як прояв соціального розшарування

² Філантроп — той, хто ставиться до людей з любов'ю, займається благодійністю і допомагає нужденним.

³ Аскет — прагне досягти досконалості в усьому через самообмеження.

виявляється у ненависті, насиллі, почутті заздрості, зневаги. Так само й об'єктивне протистояння інтересів, боротьба за землі, джерела сировини обертаються агресією, війнами, в які багато людей виявляються утягнутими поза власною волею. Можна бути зразково моральною, хорошою, порядною людиною і волею долі виявитися в епіцентрі соціального зла — на війні, в революції, у рабстві. Проте й тут деякими мислителями зазначаються глибинні людські провини як джерела соціального зла.

Власне моральне зло. Моральним називають те зло, що здійснюється за безпосередньої участі та за наміром і волею людини. Це зло, що здійснюється або допускається за вибором самої людини або через уникнення такого вкрай необхідного вибору у випадку, коли від особи очікуються певні гуманно налаштовані дії.

Сучасні дослідники виділяють два основні види морального зла — *ворожість і розпущеність*, що розгортаються в людських вадах.

До *ворожості* відносять агресію, насилля, гнів, руйнацію, ненависть, бажання загибелі, потяг до гноблення інших. Це зло активне, енергійне, що прагне до знищення чужого буття та благополуччя. Воно направлене назовні. Ворожа до інших людина свідомо прагне завдати іншим шкоду, збиток, страждання, принизити їх. Поняттям «*розпущеність*» позначають іншу групу людських вад, а саме: малодушність, боягузтво, лінь, холопство, невміння володіти своїми нахилами, бажаннями та пристрастями. Така людина дуже легко піддається спокусам. До розпущеності відносять також жадібність, хтивість, невтамовану пристрасть до найрізноманітніших задовольень. По суті, вся історія розвитку моралі та моральної філософії — це наполеглива боротьба з розпущеністю.

Вважається, що особистість не є ні злом, ні доброю. За своєю природою людина однаково здатна і на добро, і на зло. Етично цінним визнається вчинок такої людини, котра надає перевагу добру перед злом в будь-якій конкретній ситуації, але неодмінно за вільним вибором.

Проте, оцінюючи вчинки та помисли в координатах добра і зла, ми виявляємо певні нюанси. Як підкреслює Р. Апрусян, з погляду моралі шкода зла є вагомішою, ніж благо добра. Недопущення несправедливості, з моральної точки зору, суттєвіше, ніж творення милосердя: зло несправедливості є більш руйнівним для спільноти, ніж добро милосердя — креативним.

Одна справа — творити добро чи зло, а інша — дозволяти злу творитися (іншими людьми, обставинами тощо). Моральною свідомістю сприяння злу прирівнюється до творіння зла, тоді як «потурання» добру — до морально нейтрального, а «сприяння добру» сприймається моральною свідомістю як належне.

В ситуації конфлікту людина вбачає своє завдання в тому, щоб зробити правильний та достойний вибір. При цьому досить часто приймається рішення, яке не лежить у рамках однозначного протистояння добра та зла: вибір здійснюється між більшим і меншим добром, або більшим і меншим злом. Легко обирати між більшим і меншим добром, але вибір меншого зла — особливо важка та трагічна для людини ситуація, оскільки в результаті ми все ж таки маємо зло.

Отже, добро та зло характеризують умисні дії, реалізовані через вільний вибір, тобто вчинки; добро і зло позначають не просто вільні вчинки, але дії, свідомо співвіднесені з певним стандартом — у кінцевому рахунку з вищим благом, з ідеалом.

3.2. Поняття морального обов'язку. Совість як контрольно-імперативний механізм моральної свідомості особистості

Обов'язок та совість є особистісними категоріями моральної свідомості.

Моральний обов'язок — це перетворення вимог суспільної моралі на особистісний імператив конкретної особи та добровільне його виконання. Обов'язок визначають як прийняту особою необхідність підкорятися суспільній волі.

Однією з найважливіших властивостей обов'язку є його *добровільність*. Обов'язок тільки тоді стає власне моральнісним феноменом, коли слідування його вимогам є добровільним.

Це наше свідоме та вільне підкорення моральному повелінню, визнання пріоритету вищого, аніж наші власні потреби, бажання та плани, начала. Залежно від ступеня усвідомленості необхідності, справедливості, важливості обов'язку і, відповідно, ставлення до нього, вимоги обов'язку можуть здійснюватися на різних *рівнях* добровільності: від виконання за примусом або через боязнь громадської думки до слідування обов'язку за внутрішньою потребою. Звичайно, багато що залежить від ситуації, але *справді моральний обов'язок* — це вільне слідування суспільно необхідним вимогам або особистим зобов'язанням, незалежно від будь-яких зовнішніх та внутрішніх примусів.

Виконання обов'язку є самоцінним. Це означає, що моральна дія може не дати практичного ефекту, але від цього поведінка морального суб'єкта не стає менш значимою.

Моральний обов'язок спонукає людину до *активної позиції*, розвиває в ній почуття особистої співпричетності до всього, що відбувається у світі та виражається в прагненні робити посильний внесок у спільну справу.

Невиконання обов'язку призводить до відчуття провини і переживається через докори та муки сумління.

Історично зміст морального обов'язку змінювався. Від підпорядкування відносин у докласовому суспільстві *«таліонному праву»* (яке проголошувало: «око за око, зуб за зуб»); у ранньокласовому суспільстві *«золотому правилу моральності»*, яке обов'язок людини вбачає в утриманні від заподіяння шкоди іншому і до сформульованого в XVIII ст. І. Кантом «Категоричного імперативу», в якому отримали розвиток ідеї «золотого правила моральності».

Настанови категоричного імперативу не втрачають своєї етичної актуальності й сьогодні. Проте докорінні зміни в поглядах на людину та світ на зламі століть, глобальні проблеми та загрози, що постають перед людством, потребують пошуку нових засад універсалізації морального обов'язку. Скажімо, відомий сучасний філософ Г. Йонас у своїй роботі «Принцип відповідальності» формулює оновлений категоричний імператив так: «Чини так, щоб результати твоєї дії не були руйнівними для можливостей життя в майбутньому, або просто не чини шкоди умовам подальшого існування людства на Землі».

Обов'язок розглядається як глибоке усвідомлення необхідності виконання справедливого діяння, інструмент для затвердження справедливості. Обов'язок стає обмежувальним регулятивом незалежно від форми (негативної чи позитивної) його вираження. На думку О. Г. Дробницького, моральний обов'язок змушує людину суб'єктивно підпорядковуватися моральнісному зобов'язуванню виходячи із моральних, а не сторонніх мотивів⁴.

Проте в історії сучасних етичних вчень існують інші підходи до витлумачення поняття обов'язку.

Як зазначає Василевська Т. Е., між вимогами обов'язку та вчинками людини постійно існує розрив. У цьому виявляється абстрактність, відірваність обов'язку від життя, його догматизм.

Очевидно, що зведення особистої свободи до виконання обов'язку та розгляд обов'язку як основи людських вчинків обмежує творчий потенціал суб'єкта, орієнтує його на виконавчу сумлінність, ігнорує індивідуальність⁵.

На шляху обов'язку іноді достатньо складно прийти до відповідального вчинку, тому що, як зауважує Д. Бонхьоффер, людина, обмежена рамками обов'язку, ніколи не наважиться вчинити на власний страх і ризик, а тільки такий вчинок здатен вразити зло в саме серце та подолати його.

Абсолютизація обов'язку веде до того, що домінантою людської поведінки стають зобов'язання, дотримання норм. Обов'язок перетворюється на виправдання насадження різноманітних форм насильства над автономним індивідом. Персона, що бачить покликання сліпому слідуванню обов'язку, може стати його покірним рабом. Адже абсолютизуючи особисту залежність від обов'язку, вона іноді екстраполює його на інших і вбачає «зобов'язання» як

⁴ Дробницький О. Г. Проблемы нравственности. — М.: Наука, 1977. — С. 61.

⁵ Див.: Василевська Т. Е. Відповідальність як духовно-моральнісний вимір особистості. Дис. ...канд. філос. наук за спец. 09.00.07. — Етика. — К., 1996. — С. 69–70.

втілення почуття обов'язку у маси, тобто нав'язує власні принципи, погляди іншим. Таким чином, обов'язок іноді виявляється не таким уже ефективним обмеженням, як це здається на перший погляд. Етика обов'язку конститує людину абстрактну, позбавлену індивідуальних характеристик, безумовно підпорядковану настановам.

У сучасному світі обов'язок як цінність дедалі більше втрачає позиції. Пов'язано це не стільки із занепадом нравів, скільки з розширенням свободи багатьох. Обов'язку відводиться роль самообмежувача свободи щодо існуючих порядків, які можуть постраждати від свавілля особи. Дж. Грант пов'язує такий стан справ насамперед з приходом технологічної цивілізації, де наукові досягнення та сучасні технології породжують світогляд людської могутності⁶.

В мислительній традиції етики розгортаються також і дискусії щодо обов'язку не лише перед іншими, але і перед самим собою. Дехто з авторів вбачає наш обов'язок перед собою в досягненні щастя, в повноті самореалізації, а нехтування своїми талантами, втрата можливостей проявити себе, розкрити та реалізувати свій потенціал розглядається ними як невиконання обов'язку.

Іншим боком обов'язку часто називають совість, більш особистісний «внутрішній голос» моральної дії, *внутрішній регулятор моралі в цілому*. Совість — це здатність до активного самопізнання, самооцінки особистісного ставлення до оточення, до чинних у суспільстві моральних норм.

Під *совістю* ми розуміємо моральне почуття, яке дозволяє нам визначати цінність власних вчинків.

У давніх текстах совість описується за допомогою понять «обов'язок» та «сором». Проте на відміну від явища сорому, коли ми орієнтуємося на оцінку *інших* людей, совісна оцінка є *самооцінкою*, де основним орієнтиром є «абсолютна» людина, Бог для віруючих людей, людина в найповніших та найкращих її виявах.

Виконуючи *функцію внутрішнього регулятора* совість діє:

— як *спонука*, спрямовуючи нас на дотримання моральних вимог, створюючи певну позитивну психологічну установку;

— як *заборона*, тобто зупиняючий фактор, наперед засуджуючи нас за припустимий (можливий) вибір, за поведінку, яка лише намічається;

— як *корегуюча* складова (корегує дії під час їх вчинення);

— як *моральна оцінка* наших вчинків, виказуючи відповідне *моральне переживання*. І ця оцінка є дуже важливою, оскільки совість формується на основі інтеріоризації моральних вимог середовища і певним чином відображає їх суспільний характер. Але совість передусім є *особистісною* оцінкою фактів, виразником нашого *суб'єктивного* ставлення до явища, яке морально оцінюється.

У совісті рішення, дії та оцінки співвідносяться не з думкою та очікуванням оточуючих, а з вищим ідеалом, обов'язком. Совість потребує бути чесним «у мороку» (Р. Г. Апресян) — тобто бути чесним, коли ніхто не може проконтролювати тебе, коли тайне не стане явним, коли про можливу твою нечесність ніхто не дізнається.

У повсякденному спілкуванні досить часто вживаються вислови «чиста совість», «спокійна совість», під якими розуміються усвідомлення людиною виконання всіх своїх обов'язків або реалізація всіх своїх можливостей у конкретній ситуації. Якщо ж сприймати ці слова буквально, то стан «чистої», «заспокоєної» совісті є надійною ознакою безсовісності, тобто невідсутності совісті, а схильності не звертати уваги на її судження.

Совість — це *відповідальність* людини перед самою собою як носієм вищих, універсальних цінностей. Проте совість як засіб самооцінки не є абсолютною: вона може бути поблажливою, адже вона — моя. Її не можна обманути, але можна «вмовити», «приспати» тощо, тому покладатися цілком на совість також не можна. Разом з тим саме в самооцінці, яка проводиться совістю, проявляються *моральний компроміс або безкомпромісність*. Звичайно, бувають ситуації, які виправдовують людину, але буває й так, що обставини є лише прикрит-

⁶ Новая технологическая волна на Западе / Сост. Л.С. Гуревича. — М.: Прогресс, 1986. — С. 160.

тям для самовиправдання. У житті обставини завжди ставлять нас перед вибором, критерієм же вибору повинна слугувати совість.

Совість — феномен *емоційний*, вона проявляє себе через глибокі негативні переживання, самодокори, тривожність і стурбованість людини моральністю та гуманністю своєї поведінки. Як суддя всього нашого життя, совість виступає через *докори сумління* — сором за здійснене, за те, що тільки хотів зробити, за ті наслідки, котрі могли б бути чи були. Це жаль, співчуття до потерпілого, образа за себе, сором за принижену гідність (свою чи чужу). Докори, муки совісті — це усвідомлення своєї провини, усвідомлення аморальності або «недостатньої» моральності здійсненого.

У будь-якому випадку міра переживань, ступінь «докорів сумління» залежать від характеру вчинку та рівня свідомості людини, від її здатності та звички справедливо та критично оцінювати власну поведінку та поведінку інших. Моральним результатом цих переживань постає розкаяння, моральний смисл якого — гармонізація відносин між обов'язком та совістю. Завдяки наявності совісті людина отримує змогу самостійно розбиратися та виносити моральні рішення у складних ситуаціях вибору.

3.3. Моральна свобода та моральна відповідальність

Однією з найскладніших етичних проблем, які постають перед людиною та людством, є проблема *свободи*. Питання значимості свободи, міри свободи людини в її діях, меж та небезпек свободи етика та філософія традиційно вирішували з позицій співвідношення *свободи та необхідності*.

Дві крайні позиції в цьому обговоренні займають етичний *фаталізм* та етичний *волюнтаризм*.

Етичний фаталізм абсолютизує необхідність і ставить людину в повну — фатальну — залежність від об'єктивних обставин, де вона діє за строго визначеною (Богом, долею) схемою. Людина не вільна у своїх діях: її життя наперед визначене, вона не в змозі що-небудь змінити, а тому й не несе ніякої відповідальності за свої дії. Наслідком такої позиції є моральна пасивність, покора обставинам та залежність від них («чому бути, того не минути»).

Етичний волюнтаризм заперечує будь-яку необхідність та стверджує, що людина абсолютно вільна у своїх моральних рішеннях та повинна чинити лише відповідно до власної волі. Така позиція призводить до повної відмови від моральних норм, що уможлиблює для особи утвердження свавілля власних дій як зразка поведінки.

Але свобода не тотожна свавіллю, вона неможлива без обмежень. Виправдання свавілля насправді є запереченням свободи, оскільки людина перетворюється на раба своїх пристрастей та примх.

Про волю та ступінь внутрішньої свободи та несвободи людини судять на підставі вибору, який вона здійснює серед множини конфліктів (між «можна» та «не можна»; зіткнення внутрішнього «хочу» та зовнішнього «треба»). В цьому контексті можна вказати три позиції:

- моральні вимоги сприймаються як зовнішній примус (відсутність свободи);
- моральні вимоги усвідомлюються як обов'язок (внутрішній примус, який також робить людину несвобідною);
- моральні вимоги зливаються з внутрішніми потребами особистості (вільний вибір).

Тут варто підкреслити, що вільний вибір, який пов'язаний з самообмеженням, не означає втрати свободи, а, навпаки, виступає показником справжньої свободи волі, фактором самоствердження особистості. Таким чином, моральна свобода — це не просто вибір варіантів поведінки, а перетворення моральних вимог на внутрішні потреби, на переконання людини.

Проте в сучасній етичній думці існують підходи, які не пов'язують жорстко проблему свободи з проблемою необхідності. Так, наприклад, Р. Г. Апресян вважає, що проблеми моральної свободи розкриваються не у співвіднесеності свободи та необхідності, а в тому, «як приймаються рішення, які рішення приймаються і які дії відповідно до цих рішень здійснюються».

Людина відповідає за свій вибір, за те, що приводить до цих (а не інших) її рішень, за те, які вчинки вона здійснює, якими будуть наслідки цих вчинків для неї самої та інших людей.

Отже, моральна свобода виявляється в умінні:

- робити усвідомлений моральний вибір дій та вчинків;
- передбачати їх наслідки;
- здійснювати розумний контроль за своєю поведінкою, почуттями, пристрастями, бажаннями;
- давати їм моральну оцінку.

Відповідальність є необхідним атрибутом свободи. Особистісна відповідальність — це прояв свободи персони, вона покликана захистити суб'єкта як від сваволі, так і від зовнішнього обов'язку.

Залежно від того, перед ким (чим) і за що людина несе відповідальність, виділяють такі види відповідальності:

— відповідальність людини *перед самою собою*. Я роблю вибір і, в підсумку, «вибираю себе», своє життя, власну долю, а тому несу за неї відповідальність. Цей вид відповідальності проявляється в наших сумнівах, почутті провини, страху тощо;

— відповідальність людини за свої конкретні дії та вчинки *перед іншими людьми*, особливо якщо зачіпаються їхні інтереси; тут моральна відповідальність (докори сумління, боязнь громадської думки) досить часто збігається з правовою та адміністративною відповідальністю;

— відповідальність людини *перед світом та людством*, яка проявляється (за термінологією екзистенціалістів) як *турбота* про світ, викликана тривогою про нього. Цей вид відповідальності є найбільш складним та важко ідентифікується, і, як правило, виражається у формулі «Я відповідаю за все».

Крім того, міра відповідальності залежить також від значущості того, що здійснюється, для долі інших людей та масштабів рішень, що приймаються. Одним із найважливішим елементом моралі є почуття причетності до проблем інших людей, відчуття відповідальності за інших.

Рівень відповідальної поведінки суттєво залежить від ступеня самостійності суб'єкта і, зрештою, від ієрархії статусів. Один з парадоксів відповідальності полягає в тому, що жорсткий та детальний зовнішній контроль не підвищує якості діяльності, а, навпаки, знижує її. Такий контроль є ефективним там, де суб'єкт в абсолютно незмінних умовах виконує найпростіші операції, які не вимагають від нього вибору та ініціативи. Жорсткий контроль може інтенсифікувати відповідальність, але лише за рахунок звуження її поля. Суб'єкт відповідає лише за те, що від нього вимагають, й повністю байдужий до діяльності в цілому та її кінцевого результату.

Виконання наказу — найпростіша форма реалізації відповідального ставлення, а тому посилення на наказ є поширеним способом зняття з себе персональної відповідальності за кінцевий результат. Виконанням того чи іншого «священного» обов'язку не раз в історії виправдовувалися найстрашніші злочини. Найдосконалішою формою контролю є самоконтроль, за наявності якого зона відповідальності стає максимальною. І, як зауважує А. П. Скрипник, рівень відповідальності є прямо пропорційним ступеню самостійності суб'єкта у виборі способів діяльності та їх здійснення.

Таким чином, відповідальністю передбачається не лише дотримання певних настанов і законів — зовнішніх та внутрішніх, а й уміння щоразу здійснювати вільний вибір і нести на собі тягар його наслідків. Відповідальність, на відміну від обов'язку, передбачає прийняття на себе усієї складності докорів сумління за нереалізовані вибори або за ті, що здійснилися не так, як «задумувалося», вона є «триманням» відповіді і за важко передбачувані наслідки власних вчинків. Саме тому в процесі історичного розвитку людства ступінь значимості персональної та колективної відповідальності людей за себе і світ неупинно зростає.

3.4. Сенс життя як моральна проблема

Однією з центральних проблем етики є визначення місця людини світі, смислу її буття. Людина постійно запитує себе: «Навіщо я існую? Чого я хочу від життя? Для чого живу? Чи варто жити взагалі?».

Е. В. Ільєнков писав, що людина, яка просто засвоює речовини з навколишнього світу і яка не переживає горя, радості, любові, страждання, не спрямована активно на оточуючий світ, не живе, вона існує. З філософського погляду життя можна визначити як процес активного ставлення до навколишнього світу, прилаштування його до потреб людини. Отже, щоб жити, недостатньо реалізовувати біологічні функції, це існування, життя — це і емоції, і переживання.

Сенс життя — це регулятивне поняття, яким визначають те, заради чого варто жити. Проблема сенсу життя постає перед людиною у зв'язку з усвідомленням нею власної обмеженості та скінченності. Невідворотність смерті надає земному життю унікального та неповторного характеру. Переконавання, що життя на Землі надається лише раз, змушує ставитися до нього зі всією серйозністю.

У чому виявляється сучасне трактування проблеми сенсу життя?

Питання втрати життєвого смислу чітко було поставлено гуманістичною етикою та екзистенційною психологією, особливого розвитку воно набуло в *логотерапії*⁷ Віктора Франкла. Для того щоб жити та активно діяти, людина повинна вірити в смисл, який несуть її вчинки. Відсутність сенсу породжує в людини стан, який мислитель називає *екзистенціальним вакуумом* (порожнечою існування), що характеризує ситуації руйнації загальноновизнаних ідеалів.

В. Франкл формулює кілька важливих тез для розумінні ролі смислу в людському житті:

Прагнення до смислу є цінністю для виживання. Смисл завжди пов'язаний зі значущими цілями та цінностями, яких ми прагнемо. В ситуаціях, коли людина втрачає попередні цілі та цінності (війна, різка зміна долі, втрати близьких тощо), пошук та знаходження нового смислу або актуалізація попередніх може допомогти людині вижити, витримати всі труднощі та зберегти себе фізично та психічно.

Життя людини не може бути позбавлене смислу за жодних обставин. Смисл завжди може бути знайденим.

Смисл не можна дати, його потрібно знайти. Ніхто не може людині запропонувати готовий смисл, тільки сама людина надає дійсності сенсу.

Смисл може бути знайденим, але не може бути створеним. Вчений вважає, що смисл життя не суб'єктивний, людина *не винаходить* його, а *знаходить* у світі об'єктивної дійсності, саме тому він постає для людини як імператив, що потребує своєї реалізації.

Пошук смислу не є неврозом, це нормальна властивість людської природи, котрою людина відрізняється від тварини.

Для кожної людини смисл є єдиним та єдино істинним, який вона повинна сама шукати та знаходити. Та мало тільки *знайти* сенс, потрібно його ще й *утілити*. Особа несе відповідальність за здійснення унікального смислу свого життя, це необхідно для неї в силу кінцевості, обмеженості та невідворотності людського існування у світі, неможливості відкласти щось «на потім», через неповторність кожної конкретної ситуації. Здійснити смисл життя людина може завдяки свободі волі, яка допомагає їй знайти та реалізувати смисл свого життя.

Осмиленості нашому життю надає система цінностей. Так, В. Франкл визначає три основні класи цінностей, здатні наповнити смислом індивідуальне людське буття: цінності *творчості*, цінності *переживання* та *ставлення*.

В загальному трактуванні творчість — це створення чогось абсолютно нового, того, що раніше не існувало. Не всі люди схильні до такого творення, але кожний може бути творчою особистістю, не створюючи шедеврів. Для кожного з нас, пише В. Малахов, власна діяль-

⁷ *Логотерапія* — вчення В. Франкла про сенс життя. Присвячене вивченню проблеми втрати сенсу життя та боротьбі з цією втратою. Викладене в його роботі «Людина в пошуках смислу». (Див.: Франкл В. Человек в поисках смысла. — М., 1990).

ність, «сукупність своїх життєвих справ» постає «як власне незамінне індивідуальне завдання, виконання якого єднає» нас з іншими «людьми і зі світом» у цілому. Реалізація себе у творчій діяльності (роботі) — це те, що надає осмисленості нашому буттю.

Цінності переживання, пов'язані, наприклад, з релігійними почуттями, захопленням творами мистецтва, поклонінням перед природою, можуть набувати для нас смисложиттєвого значення.

Людина може знаходити смисл життя в переживанні любові, співчутті та симпатії до інших людей тощо.

І навіть коли людське життя та можливості людини обмежені — обов'язками, долею, смертю, стражданнями — смисл життя можна знайти у *ставленні* до цих чинників. У фатальних ситуаціях життя для людини висвітлюється новими гранями та глибинами. Адже недарма стоїки вчили, що справа полягає не у втечі від долі — від неї не втечеш! — а в тому, щоб гідно її зустріти. Весь досвід людського життя показує нам, що коли людина усвідомлює свою життєву мету, в неї наявне відчуття осмисленості власного існування та здійснюваних вчинків, їй набагато легше перенести найскладніші випробування. Навіть у найтяжчих обставинах людина може і здатна гідно, осмислено приймати власні страждання, власне буття.

Реалізуючи смисли свого життя, людина тим самим здійснює саму себе. Але поза цим особа ніколи не зможе дізнатися, чи вдалося їй справді втілити смисл свого життя. Мабуть, не випадково видатний філософ М. Бердяєв стверджував, що сенс життя полягає в пошуках цього сенсу. Необхідними є знання про смисл життя, визначення його для себе, але важливішим є для людини усвідомлене проживання власного життя.

3.5. Честь і гідність як проекція моральної цінності особи

Категорії честі та гідності є відображенням моральної цінності особистості та являють собою суспільну та індивідуальну оцінку моральнісних якостей та вчинків людини.

Честь як моральний феномен передусім є *зовнішнім* суспільним визнанням вчинків людини, її заслуг, що виявляється в шануванні, авторитеті, славі. Саме тому почуття честі, як внутрішньо притаманне особистості, пов'язане з прагненням домогтися високої оцінки, похвали, слави.

Гідність — це, насамперед, внутрішня переконаність у власній цінності, почуття самоповаги, яке проявляється у спротиву будь-яким спробам посягнути на свою а) на свою індивідуальність та певну незалежність. б) ґрунтується на принципі рівності всіх людей у моральному відношенні.

Невід'ємним правом кожної людини є повага до власної честі та гідності з боку інших.

Суспільне визнання приходить до людини з її соціального оточення, тому честь як форма самосвідомості фіксує певний моральний статус людського індивіда, оцінку його якостей як представника тієї чи іншої конкретної групи людей — соціальної, професійної, статевовікової, національної. Як правило, йдеться про військову, жіночу, професійну тощо честь, тобто про певні спеціалізовані моральні якості, притаманні представникам цього середовища.

Поняття честі тісно пов'язане з поняттям *репутації*, яке позначає думку, що складається в суспільстві щодо морального обличчя певної особи або колективу. Людина честі повинна піклуватися як про репутацію групи, до якої належить, так і про власну: чи відповідає вона особисто висоті вимог честі, що належить їй як члену цієї групи.

Поняття гідності є більш універсальним. Воно підкреслює значущість особистості як представника людського роду. Адже незалежно від соціальної належності людина має гідність морального суб'єкта, яка повинна підтримуватися нею самою та реалізовуватися в суспільному визнанні її особистості.

Гідність не проявляється автоматично. Людина повинна «пред'явити» світу свою гідність, яка виражається частково в чесності, порядності, принциповості, у справедливості до інших та вимогливості до себе, у скромності та простоті, у прагненні бути внутрішньо цільною особистістю, на яку можна покластися, в якій переконання та справи перебувають в органічній єдності.

Вищий прояв людської гідності прийнято називати *благородством*. Воно може бути при- таманне будь-якій людині, котра здатна чесно та самовіданно виконувати свій обов'язок, жи- ти за високими етичними мірками, не втрачаючи людської гідності.

Отже, *честь* — це оцінка з позиції соціальної групи, конкретної історичної спільноти, *гід- ність* — оцінка з позиції людства, його загального призначення. Не дивно, що почуття честі викликає бажання піднятися та бути першим у тій соціальній групі, від якої домагаєшся почесей. Почуття ж власної гідності ґрунтується на визнанні принципової моральної рів- ності з іншими людьми. Кожний індивід має гідність лише тому, що він людина. Тому гід- ний член суспільства визнає гідність інших людей та не зазіхає на неї.

Якщо право на гідність людина отримує з моменту появи на світ, то честь набувається нею в процесі життя. Честь — це те, що людина повинна завойовувати, те, чого вона повинна домогтися. Таким чином, поняття честі пов'язане із соціальним статусом особистості, її від- повідністю тим вимогам та очікуванням, які висуваються до групи, до якої людина належить (честь офіцера, дворянина, лікаря), тоді як поняття гідності байдуже до них: людська гідність бідняка не менша, ніж людська гідність представників вищих соціальних прошарків, хоча усвідомлення та почуття гідності у них можуть бути різними.

Можна не виказувати людині честі, поваги, однак необхідно рахуватися з її людською гідністю.

3.6. Щастя як етична категорія

Спочатку може видатися непорозумінням розгляд щастя серед основних моральних по- нять, які за своїм визначенням є відображенням універсальних та загальнозначущих характе- ристик моралі.

На перший погляд ідея щастя вказує на щось таке, що належить окремій людині та є її на- дбанням, а, отже, щастя — це щось індивідуальне та таке, що не підлягає універсалізації. Проте ґрунтовніший розгляд проблеми виявляє, що шляхом осмислення поняття щастя фун- даментальний зміст моралі отримує визначеність особистої життєвої цілі. Від змісту того, що саме людина «переживає», «проживає», відчуває як щастя, залежить її наближення до мора- льного ідеалу.

Щастя як етична категорія позначає особливий психологічний стан переживання люди- ною повноти буття, яке супроводжується почуттям глибокого морального задоволення. Ка- тегорія «щастя» відображає ступінь задоволеності людиною результатами своєї життєдіяль- ності. Слід зауважити, оскільки бажання та цілі в людей відмінні, то й щастя розуміється по-різному.

Узагальнюючи найпоширеніші думки щодо щастя, слід відзначити, що для багатьох лю- дей щастя полягає в чомусь очевидному та наглядному, а саме — в *удачі, задоволенні, ба- гатстві, у пошані* тощо. Проблема у розумінні щастя виникає тоді, коли стремління до ви- щеназваних цінностей починає суперечити етичним вимогам. Тобто, коли виникає проти- річчя між прагненням до особистого щастя, яке розуміється як добробут і достаток, та моральною необхідністю бути добродішним, виконувати свій обов'язок.

За розуміння щастя як удачі, везіння *людина ніяк не впливає* на своє щастя, воно не зале- жить від її зусиль⁸. Але не кожний, кому пощастило, відчуває або переживає це як щастя. Поза тим до суттєвих характеристик щастя належать його *переживання та відчування*.

Ситуацію, в якій людина перебуває чи яку переживає, можна назвати щастям тільки тоді, коли вона сприймається як те, чим можна бути задоволеним, та супроводжується радістю.

Слід також звернути увагу на *об'єктивний і суб'єктивний* бік щастя. До об'єктивних пе- редумов щастя (як і до передумов існування людини загалом) належить задоволення основ- них людських потреб. І хоча прагнення до матеріального добробуту та комфорту є норма- льним бажанням людини, все ж ототожнювати їх зі щастям не можна. Адже такі задоволення

⁸ Наприклад, щасливцем називають людину, котра отримала в спадок багатство, сприятливі місце або умови проживан- ня, отримані від народження здібності та таланти.

доступні як для тих, хто вважає себе щасливим, так і для тих, хто вважає себе нещасним. Те саме зауваження стосується й володіння багатством. Звичайно, дуже важко бути щасливим у нужді, злиднях, і зовсім не потрібно відмовлятися від отримання достатку, та все ж саме по собі багатство не робить людей щасливими.

Усе перелічене (удача, багатство, пошана, радість) не є ні причиною щастя, ні його змістом, а лише тими сприятливими обставинами, які супутні щастю.

Справді щасливою людина може бути тільки тоді, коли вона «привчила себе бути незалежною, наскільки це можливо, від зовнішніх благ та знаходить радість та задоволення в наближенні до вищого блага»⁹.

Щастя не підлягає кількісним вимірам, його якісна характеристика полягає в задоволеності повнотою життя в єдності його різних проявів.

Залежно від історичного періоду, на перший план у розумінні щастя в різних суспільствах та культурах виходять різні блага. Але при всій розбіжності підходів, вони завжди містять такі чинники як здоров'я, зовнішня привабливість, матеріальний статок, соціальний статус, особисті стосунки та індивідуальний розвиток. На відміну від простої задоволеності, щастя передбачає оволодіння або стремління до оволодіння більшістю цих благ. Підсумовуючи складові щасливої людини, можна назвати такі ознаки: здоров'я, краса, отримання великого багатства, а разом з ним і значної свободи дії, високий соціальний статус і, відповідно до нього, повага співгромадян, гармонія в любові та дружбі, максимальний успіх у праці та творчості. Кожний з нас, можливо, навіть не усвідомлюючи, прагне до наявності цих чинників у своєму житті.

А тому не можна не погодитися з класифікацією основних чинників людського щастя, яку наводить В. А. Малахов, а саме: а) задоволення людських потреб; б) свідомість осмисленості власного буття; в) цілісність буття; г) повнота буття; д) гармонійні стосунки навколишнім світом¹⁰.

Ключовою проблемою щастя є проблема його *досяжності*. В етичній думці існують два основних підходи до вирішення цієї проблеми: *оптимістичний* та *песимістичний*. Оптимізм¹¹ — це світоглядна позиція, яка визнає реальність та досяжність щастя в поцейбічному житті. Песимізм¹² вважає щастя ілюзорним та підкреслює переважання в житті людей негативних переживань над позитивними.

Не існує універсальних рецептів щастя, його таємничість тому, що щастя з'являється, існує лише у взаємному спілкуванні або взаємодії людей: не можна бути щасливим, усамітнівшись від усіх. Людина може бути щасливою тільки тоді, коли в коло її щастя утягнутий весь світ, хоча б і в особі найближчих людей. Володіння соціально визнаними складовими щастя та активне їх переживання як радісних та приємних ще не означає володіння щастям як річчю. Тільки віддаючи, людина отримує можливість оцінити те, що вона має. Щастя ніколи не може бути абсолютним та вічним, йому властива «тимчасовість». Велике значення для переживання щастя має здатність людини радіти тому, що вона робить та чого досягла.

Будь-яке індивідуальне уявлення про щасливе життя, яким би своєрідним воно не було, не вільне від соціального впливу, який накладає суттєвий відбиток на всю систему ціннісних орієнтацій особистості. Та, звичайно, наявність соціальної, тобто об'єктивної стосовно до індивіда, детермінації особистісних уявлень про щастя та їх практичної реалізації не означає фатальної передвизначеності людської долі. Різні люди по-різному поводять себе навіть у подібних умовах, виявляючи свою особистісну автономію та незалежність.

Є безумовний сенс у вислові «немає в житті щастя». Тому що щастя не є окремою метою діяльності чи особистим життєвим завданням, і в цьому сенсі щастя справді немає.

⁹ Гусейнов А.А., Апресян Р.Г. Этика. — М.: Гардарики, 1998. — С. 302

¹⁰ Див.: Малахов В.А. Этика. — К., 1996. — С. 177–179.

¹¹ Оптимізм — від лат. *optimus* — кращий.

¹² Песимізм — від лат. *pessimus* — найгірший.

Щастя не дається людині як подарунок долі, це досягнення, якого людина домагається внутрішньою плідною працею. Щастя завжди є радісним. Щастя та радість є супутниками будь-якої плідної діяльності — мислительної, чуттєвої, емоційної, фізичної. Але якщо радість пов'язана з переживанням одиничної події, у якій самовираження індивіда досягає повноти, то щастя — це «неперервне та повне переживання радості» (Е. Фром).

Трагічним є нещастя, яке полягає в неможливості (об'єктивній чи суб'єктивній) особи реалізувати себе, тобто здійснити або здобути те, для чого вона призначена як людина взагалі або як громадянин, або як особистість, яка потенційно здатна до творчості¹³.

Відчуття, переживання щастя є епіфеноменом (тобто побічним продуктом) прагнення до інших змістовних цілей, які мають смисл для людини. (Наприклад, можна прагнути виконати якусь роботу і при цьому переживати творче піднесення та почуватися щасливим. Але ці радість та задоволення з'являються спонтанно, незалежно від наших старань і зусиль, вони приходять самі собою. Тоді як зосередження на переживанні щастя змушує його миттєво зникати.) Тобто реально ми здатні прагнути лише до об'єктивного боку «щастя-володіння»: до фактичного здоров'я, добробуту, певного статусу, до шлюбу та контактів, які прийнято вважати «хорошими». Проте володіння об'єктивними складовими щастя ще не гарантує стану щастя. Дійсна «щасливість» завжди існує як внутрішній стан людини, як актуальне переживання — радості, задоволення, насолоди, відчуття осмисленості власного життя, його важливості та цікавості. Щастя повинно стати моральнісним підґрунтям діяльності людини, воно є наслідком, інтегральним результатом морально витриманого, доброго життя.

4. Актуальні проблеми сучасного етичного знання

Складні екологічні, антропологічні, цивілізаційні виклики кінця ХХ — поч. ХХІ ст., що пов'язані з кризою світової економіки, політики, руйнацією екологічної системи, насильницькою загибеллю дітей, соціальними, расовими, етнічними конфліктами, агресією та ненавистю на релігійному ґрунті, змушують людство шукати на них відповіді.

Лише правові закони, міжнародні конвенції, як показує практика, не можуть забезпечити мирне співіснування народів та етнічних груп, терпимість один до одного. Ми повинні усвідомлювати нашу спільну відповідальність і моральний обов'язок перед людством і планетою в цілому, що передбачає знаходження спільних цінностей.

Більшість дослідників погоджуються з тим, що пошук етичних засад розвитку людства сприятиме встановленню кращого гуманного світового ладу. Означені проблеми зумовили появу феномену «етичного повороту», коли на перший план починає висуватися принцип «цінності Іншого». Під Іншим розуміють людину, соціальну групу, суспільство в цілому, природу, культуру, історію тощо. В основу міжлюдської взаємодії, на думку багатьох дослідників (Е. Левінас, З. Бауман), повинні бути покладені «відкритість іншому», визнання «іншості» унікальних та самостійних особистостей, гідних поваги та турботи.

Одним із напрямів, в якому здійснюються пошуки взаємоузгодження ідей, позицій, спільних етичних цінностей, є «глобальна етика», під якою дослідники розуміють «практичний моральний досвід людства, сукупність регулятивних ідей та моральних імперативів, які сприймаються як загальнообов'язковий мінімум представниками всіх соціальних утворень у полікультурному просторі»¹⁴ (І. Маслікова). Ідеї, які закладаються в «глобальній етиці», — це бажання людей жити в світі, ґрунтованому на спільних екологічних та

¹³ Див.: Гусейнов А. А., Апресян Р. Г. Этика. — М.: Гардарики, 1998. — С. 304.

¹⁴ Маслікова І. І. Глобальна етика у полікультурному світі // Людина у полікультурному суспільстві: навчально-методичний посібник для викладачів вищих навчальних закладів з курсу за вибором для студентів соціогуманітарних спеціальностей / [Пометун О. І., Султанова Л. Ю. та ін.]. — К.: «Інжиніринг», 2010 — С. 36.

етичних цінностях, що уможлиблює існування різних етичних систем і мінімізує міжкультурні конфлікти.

Людина, усвідомлюючи ризики техногенних і екологічних катастроф, починає переосмислювати пріоритет цінностей моралі й приходить до розуміння неважливості соціальних, расових, національних та інших відмінностей, що сприяє формуванню солідарності й громадської згоди. Глобалізаційні ризики об'єднують людство і змушують його шукати спільну моральну відповідь.

Спроби пояснити, знайти засоби для переходу до спільних морально значущих відповідей на сучасні виклики, вказати способи розв'язання багатьох конфліктів, серед них і складних, подеколи морально суперечливих, реалій професійної та предметної практики здійснює *прикладна етика* як нове гуманітарне знання. Такі моральні цінності, як відповідальність, чесність, справедливість, довіра, солідарність, субсидіарність тощо усвідомлюються як життєво необхідні і змушують шукати реальні шляхи їх впровадження в практику повсякдення. Моральні питання етико-прикладного характеру з'являються у різноманітних сферах практичної діяльності. Сукупний образ прикладної етики складають біоетика, медична етика, екологічна етика, етика права, господарська етика, етика бізнесу, етика науки, педагогічна етика, журналістська етика, етика рекламної діяльності, комп'ютерна етика, етика туризму тощо.

Отже, *прикладна етика* — галузь знань, предметом якої є практичні моральні проблеми, що мають граничний і відкритий характер. Приклади таких проблем: смертна кара, евтаназія, трансплантація органів, продаж зброї тощо. Ці проблеми мають межовий характер, бо торкаються фундаментальних моральних принципів, цінності самого життя, є відкритими, бо мають вигляд дилеми, вирішення якої піддається моральній аргументації.

Небувале раніше зростання людських знань і технологічних можливостей уможлиблює перегляд традиційних проблем, пов'язаних із життям (зародженням, підтриманням, продовженням) і смертю людини. Біоетика порушує етичні питання трансплантології, генетичної діагностики, генної інженерії, клонування. Етичного контролю потребує бізнес і реклама, взаємовідносини з навколишнім середовищем, відповідність моральним нормам стає критерієм легітимності та успішності банківської діяльності. Тобто прикладна етика, маючи глибокий філософський смисл, формує принципово нові уявлення про людину. Загальнолюдські норми і вимоги етики розвиваються через вирішення прикладних проблем.

Технологічний аспект прикладної етики проявляється у її спроможності розробляти способи і методи упровадження прикладного знання в практику у вигляді проектів, програм, еталонів, моделей, кодексів, що представляють у своїй сукупності її «опредмечену силу».

Прикладна етика орієнтована на вирішення найгостріших проблем сучасності, в її межах застосовуються етичні теоретичні розробки до неоднозначних моральних колізій, аналізуються етичні дилеми конкретних сферах суспільної практики, усвідомлюються основні моральні принципи професійної діяльності, вивчається досвід функціонування існуючих соціальних інституцій, що покликані сьогодні забезпечити етичний режим різних практичних сфер (етичних комітетів, експертних рад з етики тощо).

В сучасному світі, якщо етичні міркування не беруться до уваги, виникають нові небезпеки для життя людини, виникає необхідність знову і знову захищати невід'ємні права та інтереси людини, її гідність.

Серед найактуальніших проблем сьогодення, які потребують вирішення в етичній площині, варто наголосити наступні (хоч їх перелік не є вичерпним): взаємодія держави і суспільства (чи допустимо державі обмежувати права людини і нав'язувати їй певний стиль життя, наприклад, в умовах тероризму); чи виправдане істотне подовження життя людей, і як це співвідноситься із активною старістю, чи сприяє зв'язку поколінь актуалізація історичної пам'яті, як оптимізувати міграційні процеси і яким має бути ставлення до мігрантів, чи допустимо використовувати методи генної інженерії, а також спектр етичних проблем сучасних військових конфліктів, використання штучного інтелекту, застосування кіберзброї тощо.

Отже, етика є смисловим центром філософії, забезпечує їй вихід у практику реального життя. Етика виявляє, обґрунтовує, пояснює природу, сутність, місце і значення моралі у розвитку людини і суспільства, координує дослідження моралі іншими науками, які безпосередньо виходять на людину.

Терміном «етика» позначають науку, предметом вивчення якої мораль як *імперативно-оцінний спосіб відношення людини до дійсності, котрий регулює поведінку людей з точки зору принципового протиставлення добра і зла*.

Мораль регулює відносини між людьми через внутрішнє переконання чи спонуку — совість і зовнішнє переконання — силу громадської думки (громадський осуд чи схвалення). Охоплюючи всі види людської діяльності, мораль виділяє в них морально дозволені, морально обов'язкові і морально неприпустимі.

Унікальність впливу моралі на життя людини, спільноти чи суспільства проявляється в цілісності її функціонування, оскільки мораль одночасно і регулює, і оцінює, і орієнтує людину в системі її цінностей.

Сутність, особливості та зміст вищих моральних цінностей розглядаються в таких основних категоріях етики та поняттях моральної свідомості як добро і зло, свобода і відповідальність, обов'язок і совість, честь і гідність, сенс життя і щастя.

В різноманітних сферах практичної діяльності з'являються моральні питання, які носять етико-прикладний характер. Спробою пояснити, знайти засоби для переходу до спільних морально значущих відповідей на сучасні виклики, вказати способи вирішення багатьох конфліктів, в тому числі складних, подекуди морально суперечливих реалій професійної та предметної практики, є *прикладна етика* як нове гуманітарне знання. Сукупний образ прикладної етики складають біоетика, медична етика, екологічна етика, етика права, господарська етика, етика бізнесу, етика науки, педагогічна етика, журналістська етика, етика рекламної діяльності, комп'ютерна етика, етика туризму та інші.

Ключові слова: етика, прикладна етика, етос, мораль, моральність, цінність, норма, імператив, «золоте правило моральності», добро, зло, відповідальність, свобода, обов'язок, совість, щастя, честь, гідність, сенс життя.

Питання для самоперевірки

1. Чому етику називають практичною філософією?
2. В чому особливості моралі як виду соціальної регуляції людської поведінки?
3. В чому полягає ціннісна специфіка добра і зла як стрижневих понять етики і моралі?
4. Чому відповідальність особистості зростає разом із збільшенням свободи? Чи існує межа відповідальності?
5. Чому А. Швейцер вважає чисту совість винаходом диявола?
6. Що мав на увазі Ф. Ніцше, коли писав: «У кого є «для чого» жити, може витримати майже будь-яке «як»?
7. Чи можуть в основі щастя лежати антицінності? Якщо так, то чи буде це щастям в істинному значенні цього слова?
8. Які причини зумовили появу феномену прикладної етики?

Рекомендована література

1. *Апель К. О.* Дискурс і відповідальність: проблема переходу до постконвенціональної моралі / Пер. з нім. В. Купліна. — Київ: Дух і Літера, 2009. — 430 с.
2. *Аристотель* Евдемова етика // Вопросы философии. — 2002. — №9. — С. 136–157.
3. *Аристотель* Нікомахова етика / Перекл. з давньогрецької Віктор Ставнюк. — К.: «Аквілон-Плюс», 2002. — 480 с.
4. *Василевська Т. Е.* Відповідальність як духовно-моральнісний вимір особистості. Дис. ...канд. філос. наук за спец. 09.00.07. — етика. / Київський університет ім. Т. Шевченка. — К., 1996. — 164 с.

5. *Василевська Т. Е.* Особистісні виміри етики держслужбовця [Текст]: монографія/ Т. Е. Василевська. — К.: НАДУ, 2008. — 336 с.
6. *Гусейнов А. А.* Этика и мораль в современном мире // [http:// guseinov. ru/publ/Ethica_moral_sovr. html](http://guseinov.ru/publ/Ethica_moral_sovr.html).
7. *Йонас Г.* Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації. / Г. Йонас. — К.: Лібра, 2001. — 400 с.
8. *Скрипник А. П.* Моральное зло в истории этики культуры. — [Електронний ресурс] // Режим доступу до документу: http://platonanet.org.ua/load/knigi_po_filosofii/ehtika_i_ehstetika/skripnik_moralnoe_zlo_v_istorii_ehtiki_kultury/36-1-0-661
9. *Франкл В.* Человек в поисках смысла. — [Електронний ресурс] Режим доступу до документу: http://krotov.info/spravki/history_bio/20_bio/1905frkl.html
10. *Вознюк Н. М.* Этика [Текст] = Ethics: навч. посібник / Н. М. Вознюк; пер. с укр. М. Є. Люлько, О. А. Лященко. — К.: Центр учбової літератури, 2008. — 212 с. — Текст парал. укр. та англ. Этика. Эстетика [Текст]: навч. посібник / [І. Є. Волошко, Р. М. Вечірко, Т. С. Пітякова та ін.]. — 3-тє вид. — К.: КНЕУ, 2007. — 152 с.
11. *Золотухина-Аболина Е. В.* Современная этика: Учебное пособие для студентов вузов — 2-е изд. — Москва: — ИКЦ «МарТ», Ростов-н/Д: Издательский центр «МарТ», 2003. — 416 с.
12. Людина у полікультурному суспільстві: навч.-метод. посібник для викладачів ВНЗ з курсу за вибором для студентів соціогуманітарних спеціальностей. — К.: «Інжиніринг», 2010 — 248 с.
13. *Малахов В. А.* Этика: Курс лекцій: Навч. посібник: К.: Либідь, 2001. — *Мовчан В. С.* Этика [Текст]: навч. посібник / В. С. Мовчан. — 3-тє вид., виправл. і доповн. — К.: Знання, 2007. — 484 с.
14. Прикладна етика. Навч. посібн. / За наук. ред. Панченко В. І. — К.: «Центр учбової літератури», 2012. — 392 с.
15. Этика: энциклопедический словарь. / Ред. Р. Г. Апресян др. — М.: Гардарики, 2001. — 671 с.

Пітякова Т. С., 2019